

Θεοτόκης Θεοδούλου, Brendan Foley, Αλέξανδρος Τούρτας

Υποβρύχια έρευνα στον κόλπο Κισάμου και στις χερσονήσους
Ροδωπού και Γραμβούσας.

Ερευνητικό Πρόγραμμα Δυτικής Κρήτης, 2013: προκαταρκτικά
αποτελέσματα

ABSTRACT

The following article presents the preliminary results of the Western Crete Project, an underwater geo-archaeological survey, conducted from September 15th to October 10th 2013, in the gulf of Kissamos and the promontories of Rodhopos and Gramvousa, by the Ephorate of Underwater Antiquities and Woods Hole Oceanographic Institution.

During the survey eight sites of ancient wrecks were located, five of ancient cargos, one with 19th-century cannon, one of a modern steel shipwreck, and a site with pierced, possibly natural stone formations. The three sites with finds dated to Roman times include a cargo of Roman stone blocks weighing more than 100 tons, a possible cargo of amphorae and tableware, and a third one of African amphorae. Several amphorae of Byzantine times were found at two more sites. Moreover, a site with pierced stones, initially interpreted as a possible cargo, seems finally more like geological formations. Besides the above sites, four more anchorages in use from Classical to modern times were investigated. The uplifted harbor of Kissamos, Mavros Molos, was also roughly studied.

The results of the survey are indicative of ancient navigation patterns in the rough waters of Western Crete, a crossroad between the Aegean and the Ionian Sea, Crete and the Peloponnese.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: υποβρύχια, ενάλια, παράκτια αρχαιολογία, λιμάνια, αγκυροβόλια, ναυάγια, αρχαίοι γεωγράφοι, αρχαία ναυσυλτοῖα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί σύντομη παρουσίαση των αποτελεσμάτων υποβρύχιας αρχαιολογικής και γεωλογικής έρευνας που πραγματοποίησε η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων (ΕΕΑ), υποστηριζόμενη από το αμερικάνικο Woods Hole Oceanographic Institution (WHOI),

* Η παρουσίαση της έρευνας έγινε για πρώτη φορά στη διάρκεια του ΙΒ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, μολοντί η αγγλική εκδοχή του παρόντος κειμένου έχει παραδοθεί για δημοσίευση στα πρακτικά της ημερίδας «Βουτιά στα περασμένα», Υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα 1976-2014, η οποία έγινε στην Αθήνα από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων, στις 3 Μαρτίου 2015, με τίτλο *Western Crete Project, 2013: Preliminary report. Underwater survey at Kissamos bay and the promontories of Rodhopos and Gramvousa* (Τ. Theodoulou, Β. Foley, Α. Tourtas – υπό έκδοση).

στον κόλπο Κισάμου και στις χερσονήσους του Ροδωπού και της Γραμβούσας,¹ από 15 Σεπτεμβρίου μέχρι 15 Οκτωβρίου 2013. Στη διάρκεια της έρευνας, πέραν της διερεύνησης της ανωτέρω περιοχής, δύο μέρες αφιερώθηκαν στη χαρτογράφηση του βυθού στην περιμέτρο των Αντικυθήρων, με έμφαση στη θέση του Ναυαγίου των Αντικυθήρων, με το γνωστό φορτίο έργων τέχνης και ειδών πολυτελείας που εντόπισαν πρώτοι Συμαιοί σπογγαλιείς το 1900 (βλ. σχετικά Foley & Theodoulou 2015, Θεοδούλου 2013 α-β, Θεοδούλου 2015 και στην ιστοσελίδα της ΕΕΑ: http://www.yppo.gr/5/g5111.jsp?obj_id=55532 [επίσκεψη 18-7-17]).

Η έρευνα στηρίχθηκε σε υψηλή καταδυτική τεχνολογία για οπτική επισκόπηση του βυθού και αντίστοιχη τεχνολογία χαρτογράφησης του πυθμένα της ευρύτερης παράκτιας ζώνης. Οι αρχαιολόγοι και οι δύτες της ομάδας χρησιμοποίησαν συσκευές κλειστού κυκλώματος (rebreathers Sentinel) μικτά αέρια Nitrox και Trimix, καθώς και ελκυστήρες (DPVs – diving propulsion vehicles) για την οπτική διερεύνηση του πυθμένα, καλύπτοντας περίπου 25 χλμ. απόσταση, σε βάθη σημειακά μέχρι 70 μ. Εκτός της οπτικής διερεύνησης μία δεύτερη ομάδα από το WHOI διενήργησε γεωλογική-σεισμική έρευνα με την χρήση εξελιγμένου ηχοβολιστή-τομογράφου (dual mode), τον οποίον διέθεσε η συνεργαζόμενη με το WHOI εταιρεία EdgeTech (ΗΠΑ). Πρόκειται για τον ηχοβολιστή (sonar) EdgeTech model 4600 που ενσωματώνει ηχοβολιστικό πλευρικής σάρωσης και τομογράφο υποδομής πυθμένα. Με τη χρήση του περιουσιάζονταν δεδομένα βαθυμετρίας και χαρτογραφικής αποτύπωσης του βυθού σε περιοχή περίπου 65 χλμ. στην παράκτια ζώνη γύρω από τις δύο χερσονήσους και στα Αντικύθηρα και σε βάθη μέχρι 120 μ. περίπου.

Τα αρχαιολογικά αποτελέσματα περιλαμβάνουν τον εντοπισμό πέντε θέσεων με φορτία ή πιθανά φορτία αρχαίων ναυαγίων, κανόνια ενός ναυαγίου του 19ου αι., τα κατάλοιπα ενός σύγχρονου μεταλλικού ναυαγίου και μία θέση με διάτρητους λίθους, οι οποίοι αποτελούν πιθανότατα φυσικούς σχηματισμούς, αν και η αρχική εκτίμηση ήταν ότι επρόκειτο για ανθρωπογενώς εργασμένους. Πέραν των ναυαγίων διερευνήθηκαν πέντε θέσεις αγκυροβολίων με χρήση τουλάχιστον από τα κλασικά χρόνια μέχρι σήμερα, ενδεικτικοί μάρτυρες των ναυτικών δρόμων της δυτικής Κρήτης στην ιστορική της πορεία. Παράλληλα διερευνήθηκε αδρομερώς στην περιοχή του Μαύρου Μόλου το ανυψωμένο, από τον σεισμό του 365 μ.Χ., λιμάνι της Κισάμου.

Η βυθομετρική αποτύπωση απέδωσε στον εντοπισμό υποβρύχιων ρηγμάτων, ενδεικτικών της σεισμικής δυναμικότητας της περιοχής, η οποία αποδείχτηκε εν τοις πράγμασιν στη διάρκεια της έρευνας με σεισμό της τάξεως των 6.2 βαθμών στην κλίμακα Ρίχτερ.

¹ Το πρόγραμμα τελούσε υπό τη επιτελική διεύθυνση της προϊσταμένης της ΕΕΑ κ. Α. Σίμωσι και διενεργήθηκε με επιστημονικούς υπευθύνους τον Θ. Θεοδούλου από πλευράς ΕΕΑ και Β. Foley από πλευράς WHOI, με τρίτο αρχαιολόγο στην ομάδα τον τότε υποψήφιο διδάκτορα Α. Τούρτα. Η δεκαπενταμελής ομάδα περιλάμβανε επιπλέον γεωφυσικούς, γεωλόγους, επαγγελματίες δύτες, τεχνικούς βυθού και υποβρύχιο φωτογράφο. Χρησιμοποιήθηκαν τέσσερα σκάφη υποστήριξης, το φουσκωτό Predator της ΕΕΑ, το φουσκωτό NTETE TKΠ17 του κ. Αλ. Βαλλιάνου, το σκάφος ΠΕΤΡΟΣ-ΗΡΩ ΝΗ320 του κ. Δημ. Δράκου από το Divers Club Crete και το ΘΕΝΗ ΝΑΝ17, με καπετάνιο τον Συμ. Καστρινάκη για τις ανάγκες υποστήριξης της ομάδας των γεωλόγων. Ντόπιοι δύτες από τον σύλλογο «Φίλοι του Βυθού» και το Kissamos Diving Center προσέφεραν τη βοήθειά τους, μεταξύ άλλων με την υπόδειξη θέσεων με πιθανές αρχαιότητες. Εξίσου σημαντική ήταν η θερμή φιλοξενία που μας προσέφερε η διεύθυνση και το προσωπικό του Balos Beach Hotel, το οποίο αποτέλεσε την επιχειρησιακή βάση της ομάδας. Με την ευκαιρία θα θέλαμε να εκφράσουμε σε όλους τις θερμές μας ευχαριστίες.

ΘΕΣΕΙΣ ΝΑΥΑΓΙΩΝ

Η πρώτη θέση που ερευνήθηκε ήταν αυτή του φορτίου με λιθοπλίνθους, κοντά στο ακρωτήριο Χοιρονήσι, στην ανατολική πλευρά της χερσονήσου του Ροδωπού. Το ναυάγιο είχε εντοπιστεί κατά τη διάρκεια της αναγνωριστικής επίσκεψης στην περιοχή για την προετοιμασία της έρευνας, τον Ιούνιο του 2013. Το φορτίο αποτελείται από λιθοπλίνθους μεγέθους $1.5 \times 1 \times 0.5$ μ. Κάποιες λιθοπλίνθοι έχουν τον μισό όγκο: $1.5 \times 1 \times 0.25$ μ. Το ναυάγιο βρίσκεται σε επικλινή βραχώδη βυθό, από τα -20 μέχρι τα -25 μ. τουλάχιστον και φαίνεται να διατηρεί, εν πολλοίς, την αρχική διάταξη στοιβασίας. Οι λιθοπλίνθοι φτάνουν τους 104, όσο ήταν δυνατόν να μετρηθούν. Ο άξονας του φορτίου βρίσκεται στην κατεύθυνση βορρά-νότου με επτά σειρές λιθοπλίνθων. Οι κεντρικές σειρές είναι τριών ορατών στρώσεων, ενώ οι σειρές των άκρων αριθμούν δύο στρώσεις. Ανατολικά, προς το πέλαγος και βορειοανατολικά εντοπίζονται κοιλότητες με άμμο, όπου βρίσκονται όστρακα αμφορέων τουλάχιστον μέχρι τα -30 μ. Φαίνονται να ανήκουν σε τρεις τουλάχιστον τύπους. Ένας σχεδόν ακέραιος αμφορέας με σπασμένο χείλος μπορεί εύκολα να αποδοθεί στον ρωμαϊκό τύπο Lamboglia 2, χρονολογούμενος από τον ύστερο 2ο μέχρι τα μέσα του 1ου αι. π.Χ. (Peacock & Williams 1991, 98-101). Ένας λίθινος δακτύλιος (BE2013/22-6) που ανελκύστηκε από το νότιο άκρο του φορτίου μπορεί να ερμηνευθεί ως δακτύλιος απελευθέρωσης της άγκυρας ή αντίστοιχο αλιευτικό εργαλείο. Μπορεί όμως να αποτελεί και αντικείμενο που βρέθηκε μεταγενέστερα στον χώρο και δεν συνανήκει στο πλοίο και το φορτίο του. Τμήματα από τις λιθοπλίνθους ανελκύστηκαν επίσης για ανάλυση (BE2013/22-7). Η προκαταρκτική μελέτη του φορτίου δείχνει ότι το συγκεκριμένο ναυάγιο αποτελεί ένα από τα σπάνια παραδείγματα ρωμαϊκών λιθηγών πλοίων, και η περαιτέρω μελέτη του θα συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση των δυνατοτήτων τέτοιων πλοίων και των μεταφορών οικοδομικών υλικών της περιόδου (βλ. Beltrame & Vittorio 2012· Beltrame κ.α. 2012· Wilson 2011).

Εικ. 1. Γενική άποψη του ναυαγίου με φορτίο λιθοπλίνθων κοντά στο ακρωτήριο Χοιρονήσι, στη χερσονήσο Ροδωπού.

Η δεύτερη θέση με αρχαία κατάλοιπα εντοπίστηκε λίγο βορειότερα στη χερσόνησο του Ροδωπού, νότια από τις Μένιες. Ο βυθός είναι βραχώδης και κλίνει προς τα ανατολικά μέχρι βάθους -28/30 μ., όπου με έναν απότομο αναβαθμό φτάνει στα -38 μ. σε αμμώδη βυθό (αποχή). Στην ισοβαθή των -28 μ. περίπου, στην περιοχή ενός αμμώδους θύλακα με ποσειδωνία εντοπίστηκαν, ανάμεσα σε άλλα όστρακα κεραμικής, ένας ολόκληρος αμφορέας, μαζί με δύο ακόμα όμοιους λαιμούς αμφορέων (ο ένας ανελκύστηκε – ΒΕ2013/22-3), μία πρόχους (ΒΕ2013/22-2) και ένα πινάκιο (ΒΕ2013/22-1). Ένας δεύτερος όμοιος με τον ακέραιο αμφορέας εντοπίστηκε στα -40 μ. στον αναβαθμό. Οι αμφορείς με το μεγάλο απιόσχημο σώμα (0.8 μ. ύψος και 0.35 μ. διάμετρος περίπου) την οξεία απόληξη, τις ψηλές αψιδωτές λαβές και το απλό ταινιωτό χείλος μπορούν να χρονολογηθούν στους πρώτους ρωμαϊκούς χρόνους. Η πρόχους με τον ψηλό, στενό κυλινδρικό λαιμό (0.46 μ. ύψος, 0.26 μ. διάμετρος) μπορεί να χρονολογηθεί στον 1ο αι. π.Χ. (Robinson 1959, 17, Group F, F.66). Ο αριθμός και η μορφή των ευρημάτων δεν δικαιολογεί ένα «κανονικό» ναυάγιο. Πληροφορίες από ντόπιους αναφέρονται σε ναυάγιο στα ανατολικά της χερσονήσου του Ροδωπού σε βάθος 70 μ. Εάν η πληροφορία είναι ακριβής, ίσως τα εντοπισθέντα αγγεία να αποτελούν τμήμα ενός τέτοιου ναυαγίου, τα οποία μεταφέρθηκαν ρηχότερα με σκοπό την ανέλκυση τους στην επιφάνεια σε δεύτερη φάση. Αυτό δικαιολογεί και το γεγονός ότι η πρόχους βρισκόταν επί της Ποσειδωνίας. Σε κάθε περίπτωση η θέση χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

Εικ. 2. Αμφορείς από τη δεύτερη θέση πιθανού ναυαγίου, που ερευνήθηκε στα νότια του όρμου Μένιες, στη χερσόνησο Ροδωπού.

Στην περιοχή μεταξύ του όρμου του Αγ. Σώστη και της κορυφής του ακρωτηρίου της Γραμβούσας, σε βάθος 25 μ. περίπου, επί του βραχώδους βυθού που κλίνει προς τα ανατολικά, οι δύτες της ομάδας εντόπισαν μικρή συγκέντρωση κεραμικών οστράκων σε μια περιοχή 10 τμ. περίπου.

Ανάμεσα στα όστρακα ξεχωρίζουν οι λαιμοί τριών-τεσσάρων αμφορέων του ρωμαϊκού αφρικάνικου τύπου 1 ή 2 (Peacock & Williams 1991, 153-165). Δυστυχώς, λόγω του καιρού, δεν κατέστη δυνατόν η ομάδα να επανέλθει για περαιτέρω τεκμηρίωση στη θέση και έτσι δεν είναι σαφές κατά πόσον υπάρχει συνέχεια των λειψάνων βαθύτερα. Στην περίπτωση που η κεραμική δεν συνεχίζεται βαθύτερα θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι πρόκειται για αβαρία ή για ναυάγιο μικρού σκάφους, αν όχι απλώς ξεκαθάρισμα φορτίου σε κατάσταση αγκυροβολίας. Η θέση βρίσκεται στην εκτεθειμένη άκρη της χερσονήσου της Γραμβούσας με αποτέλεσμα να φαίνονται δυνατές και οι τρεις ερμηνείες, υπό συγκεκριμένες συνθήκες.

Η τέταρτη θέση βρίσκεται στον μικρό όρμο, γνωστό στους ντόπιους σαν «Στου Μύρου το Πηγάδι» στα νοτιοανατολικά της χερσονήσου της Γραμβούσας. Στον αμμώδη βυθό με βραχώδεις εξάρσεις, σε βάθος από -12 έως -16 μ. εντοπίζονται σε μεγάλη επιφάνεια διάτρητοι λίθοι. Οι λίθοι έχουν διάφορα σχήματα, αλλά πάντοτε μία στρογγυλή διαμπερή οπή στο κέντρο τους. Τα σχήματά τους ποικίλουν από αδρά σφαιρικά σε κυλινδρικά, δισκοειδή, μανιταρόσχημα, μικρότερα ή μεγαλύτερα με ομαλές ή όχι επιφάνειες. Μετρήθηκαν τουλάχιστον 50, αν και είναι σίγουρο ότι υπάρχουν περισσότερα. Οι διαστάσεις τους, επίσης, ποικίλουν από 0.45 έως 1 μ. σε διάμετρο και 0.15 έως 1 μ. σε ύψος, ενώ η διάμετρος των οπών ξεκινά από 0.12 μ. και φτάνει τα 0.20 μ. σε όσους λίθους μετρήθηκαν. Αν και οι οπές δίνουν την εντύπωση ανθρώπινης κατασκευής, τα ίδια τα αντικείμενα δεν βρίσκουν γνωστά παράλληλα. Επίσης απουσιάζει εντελώς οιαδήποτε ένδειξη κεραμικής που θα ενίσχυε την παρουσία ενός ναυαγίου με το περίεργο φορτίο. Αν και η ερμηνεία δεν είναι τελική φαίνεται πιθανή η υπόθεση των φυσικών σχηματισμών σε αντιστοίχιση με παρόμοιους σχηματισμούς στον όρμο Αλικανά Ζακύνθου (βλ. υπηρεσιακή αναφορά Σταματάκη, Αθανασούλα, Τσαμπουράκη 2013).

Εικ. 3. Διάτρητοι λίθοι διαφόρων σχημάτων και μεγεθών στα νοτιοανατολικά της χερσονήσου της Γραμβούσας.

Αμέσως δυτικά από το άκρο της χερσονήσου της Γραμβούσας σε βάθος -14 μ. εντοπίζεται εκτεταμένη βραχώδης περιοχή με αμμοθύλακες, όπου εντοπίζεται πλήθος οστράκων αμφορέων. Πρόκειται προφανώς για κεραμικό φορτίο ναυαγίου, μιας και η θέση είναι ευθέως εκτεθειμένη στους βόρειους ανέμους που επικρατούν κυρίως στην περιοχή. Ο βαθμός καταστροφής είναι μεγάλος, καθώς το βάθος είναι μικρό, το δυναμικό ανάπτυγμα κύματος μεγάλο και ο βυθός βραχώδης. Τη σφοδρότητα των φαινομένων δείχνουν ραβδώσεις στον αμμώδη αναβαθμό, οι οποίες παρατηρήθηκαν ακόμα και σε βάθη που ξεπερνούν τα -40 μ., γεγονός γενικά ασυνήθιστο. Κάποιοι από τους λαιμούς αμφορέων που παρατηρήθηκαν μπορούν να αποδοθούν σε μαγαρικά των τύπων 1.α και 2.α της κατηγοριοποίησης Μπακιρτζή (Μπακιρτζής 2003, 16-17), χρονολογούμενοι μεταξύ 9ου και 11ου αι. μ.Χ.

Στον μικρό όρμο μπροστά από το σπήλαιο και την εκκλησία του Αγ. Ιωάννη Ντάμιαλη, δυτικά της Κισάμου, μεγάλα όστρακα όμοιων αμφορέων, συγκεντρωμένα σε μια συγκεκριμένη περιοχή μαρτυρούν στη θέση την ύπαρξη ενός σύγχρονου με το προηγούμενο ναυαγίου. Ταυτόχρονα στην ευρύτερη περιοχή εντοπίζονται διάσπαρτα όστρακα αμφορέων διάφορων τύπων και χρονολογήσεων, δείχνοντας τη χρήση του όρμου ως αγκυροβολίου. Εν τούτοις, στο κέντρο περίπου του όρμου, σε βάθος -7 μ. περίπου, είναι συγκεντρωμένα, προφανώς θραυσμένα, τα κεραμικά κατάλοιπα ενός βυζαντινού ναυαγίου. Περισσότεροι από δεκαπέντε λαιμοί αμφορέων των τύπων 1α και 1β της κατηγοριοποίησης Μπακιρτζή χρονολογούν το φορτίο μεταξύ 9ου και 11ου αι. επίσης. Ανάμεσά τους κάποιοι λαιμοί είναι όμοιοι με ακέραιο αμφορέα με ψηλές λαβές, ο οποίος παραδόθηκε στην Εφορεία Χανίων το 2012 από τον κ. Ιάκωβο Πατσάκη, προερχόμενο από το ίδιο σημείο και μπορεί να αποδοθεί στον τύπο 4 του Μπακιρτζή, ο οποίος

Εικ. 4. Λείψανα του βυζαντινού ναυαγίου στον όρμο Αγ. Ιωάννη Δάμιαλη, δυτικά της Κισάμου.

χρονολογείται μεταξύ 9ου και 12ου αι. μ.Χ. Επιπλέον, το χείλος ενός πίθου που εντοπίστηκε, πιθανόν να ανήκει σε αγγείο για τις προμήθειες για το πλήρωμα παρά φορτίο του σκάφους.

Πέραν των θέσεων με τα αρχαία κατάλοιπα εντοπίστηκαν, επιπλέον, δύο ακόμα θέσεις με νεώτερα και σύγχρονα κατάλοιπα. Στην πρώτη θέση εντοπίζονται έξι σιδερένια κανόνια στον ύφαλο που εκτείνεται νοτιοδυτικά της Ήμερης Γραμβούσας. Βρίσκονται συγκεντρωμένα σε μικρή έκταση σε βάθος -13 μ. στον βραχώδη βυθό. Ο ύφαλος τερματίζει στα -16 μ. σε αμμώδη βυθό με φυκιάδες. Τρία από τα κανόνια σχηματίζουν «Π» μεταξύ τους, ένα τέταρτο βρίσκεται ρηχότερα στα βορειοδυτικά τους και τα άλλα δύο βρίσκονται μεμονωμένα στα νοτιοανατολικά των υπολοίπων. Το κανόνι στα ρηχά διαφέρει από τα υπόλοιπα, έχοντας ραβδώσεις στο σώμα του. Αυτό φαίνεται να το διαφοροποιεί κατασκευαστικά, καθώς είναι φτιαγμένο σε τμήματα με αντίστοιχα στο 17ο αιώνα, ενώ τα υπόλοιπα μπορούν να χρονολογηθούν στον 19ο αιώνα. Το μέγιστο μήκος των υπόλοιπων κανονιών φτάνει τα 2.5 μ., περιλαμβανομένου του κομβίου στο τέλος του πυροσωλήνα. Τα συγκεκριμένα κανόνια και η θέση αναφέρονται πρώτη φορά από την Ε. Χατζηδάκη (1999, 1017). Η νησίδα είχε χρησιμοποιηθεί από Έλληνες επαναστάτες που στη συνέχεια ταυτίστηκαν με πειρατές, οι οποίοι εξουδετερώθηκαν από τα πλοία των συμμάχων το 1828. Τα κανόνια θα μπορούσαν, επομένως, να αποδοθούν στους χρόνους των ταραγμένων χρόνων της Ελληνικής Επανάστασης. Η αρχική εκτίμηση ότι επρόκειτο για οπλισμό του αγγλικού HMS *Cambrian*, το οποίο βυθίστηκε βομβαρδίζοντας τους ενοίκους του κάστρου της Γραμβούσας το 1828, αποδείχθηκε τελικά λανθασμένη μετά την εξέταση των σχετικών αρχείων του Βρετανικού Ναυαρχείου, όπου τα σχέδια δείχνουν άλλο σημείο βύθισής του.

Στη δεύτερη θέση, στα νοτιοδυτικά της Άγριας Γραμβούσας εντοπίζονται τα λείψανα σύγχρονου σιδερένιου πλοίου. Πρόκειται για διαλυμένη μάζα σκουριασμένων σιδηρών στοιχείων που βρίσκονται διασκορπισμένα στον βραχώδη βυθό. Διασώζεται μεγάλο τμήμα από τον σκελετό του πλοίου, καθώς και τμήματα της δεξιάς πλευράς. Πρόκειται για το επιβατηγό/οχηματαγωγό *Ιόνιον*, το οποίο προσάραξε και βυθίστηκε τον Οκτώβριο του 1992 (<https://kithiraikanea.blogspot.gr/2011/10/fb.html> [επίσκεψη 3-7-17]).

ΛΙΜΑΝΙΑ ΚΑΙ ΑΓΚΥΡΟΒΟΛΙΑ

Στη διάρκεια της έρευνας έγινε φανερό ότι διάφορες θέσεις που μπορούσαν να προσφέρουν προστασία από τους βόρειους κυρίως ανέμους είχαν χρησιμοποιηθεί ως προσωρινά αγκυροβόλια, όπως δείχνει η παρουσία αγκιστρωμένων αγκυρών και διάσπαρτη ανομοιογενής κεραμική διαφόρων τύπων και χρονολογήσεων. Το χρονολογικό εύρος της κεραμικής ξεκινάει από την αρχαιότητα και φτάνει μέχρι τη σύγχρονη εποχή, αν και πιο συχνά ξεχωρίζουν όστρακα αγγείων από τα κλασικά μέχρι τα πρώτα Βυζαντινά χρόνια, με τα δεύτερα να έχουν την μεγαλύτερη πυκνότητα. Τέτοιες θέσεις είναι: α) ο όρμος νότια από το ακρωτήριο Χοιρονήσι, στα ανατολικά της χερσονήσου του Ροδωπού, με άγκυρες και κεραμική στον βυθό και λείψανα τοίχων και πηγή γλυκού νερού στην παραλία, β) ο όρμος τους Αγ. Παύλου, στα δυτικά της ίδιας χερσονήσου, με όμοια ευρήματα στον βυθό και το ομώνυμο μοναστήρι να βρίσκεται στην πλαγιά, ακριβώς πάνω από το αγκυροβόλιο, γ) ο όρμος του Αγ. Ιωάννη Δάμιαλη, με κατάλοιπα κεραμικής, τα κατάλοιπα του ναυαγίου που αναφέρθηκε παραπάνω και το σπήλαιο με πηγή και τον ναΐσκο του Αγ. Ιωάννη, ο οποίος μόνασε στην περιοχή το 10ο αιώνα, σύμφωνα με την

παράδοση, δ) ο όρμος του Αγ. Ιωάννη Σώστη, αμέσως νοτιοανατολικά της κορυφής της χερσονήσου της Γραμβούσας, όπου πέραν των θαλάσσιων ευρημάτων και του χαρακτηριστικού τοπωνυμίου, εντοπίζονται κατάλοιπα δομών στην παραλία, ως επίσης και ο ομώνυμος ναΐσκος. Μάλιστα, η θέση ταυτίζεται με το αρχαίο Αγνείον του Σταδιασμού (στίχοι 338-339), αν και αυτό αμφισβητείται (γενικά για τις αναφορές των αρχαίων γεωγράφων σε λιμενικές θέσεις ή οικισμούς της περιοχής, καθώς και σύνοψη των πληροφοριών για την υποβρύχια πολιτιστική κληρονομιά της περιοχής, βλ. Θεοδούλου 2016).

Αρκετά πιο ασφαλής είναι ο όρμος στις Μένιες στην απάνεμη πλευρά, νοτιοδυτικά της κορυφής του ακρωτηρίου της Σπάθας. Κατάλοιπα ενός ρωμαϊκού οικισμού είναι ακόμα εμφανή στις δύο όχθες του χειμάρρου που καταλήγει στον όρμο. Στην κορυφή του λόφου του ακρωτηρίου που ορίζει τον όρμο από νότια εντοπίζονται τα κατάλοιπα του ρωμαϊκού ιερού της Δίκτυνας που σχετίζεται με τη Βριτομάρτιδα Άρτεμη, θεά, μεταξύ άλλων, των αλιέων (Blackman 1976). Ο βυθός του όρμου επιβεβαιώνει τη ναυτική χρήση του με διάσπαρτη κεραμική σε όλη την έκτασή του. Το ιερό ανασκάφηκε το 1942, στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Jantzen & Welter 1951). Ένδειξη της παρουσίας τους στην περιοχή αποτελούν δεσμίδες με σφαίρες των 20 χλστ. και κάλυκες βλημάτων πυροβολικού 3 ιντσών που εντοπίζονται στον αμμώδη βυθό του όρμου. Είναι προφανές ότι ο προστατευμένος όρμος λειτούργησε διαχρονικά ως καταφύγιο και είσοδος στο πλούσιο, εύφορο ακρωτήριο, κυρίως κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο.

Τέλος, άλλη μια ενδιαφέρουσα λιμενική θέση που ερευνήθηκε ήταν αυτή με τον ανυψωμένο Μαύρο Μόλο της Κισάμου. Ο λιμενοβραχίονας εκτείνεται σε μήκος 150 μ. περίπου σε μήκος, 15 μ. σε πλάτος και 6 μ. σε ύψος από τη σημερινή θαλάσσια στάθμη. Η ακτή του μικρού δυτικού όρμου στη δυτική πλευρά του λιμενοβραχίονα φαίνεται επίσης ενισχυμένη με μαύρους ηφαιστειακούς φυσικούς ογκόλιθους, όμοιους με αυτούς του λιμενοβραχίονα, τον οποίον επί της ουσίας συνεχίζουν. Στη γένεση του λιμενοβραχίονα τα κατάλοιπα ενός επιμήκους τοίχου με ρωμαϊκό κονίαμα είναι πιθανόν να ανήκουν σε κάποιο κτίριο σχετιζόμενο με τις λειτουργίες του λιμανιού. Στα ανατολικά του λιμενοβραχίονα υπάρχει ένας δεύτερος ημιβυθισμένος μικρός μόλος. Θεωρείται ότι αποτελεί λιμενικό έργο των ελληνοιστικών χρόνων. Εν τούτοις, με δεδομένη την ανύψωση που προκάλεσε ο σεισμός του 365 στην περιοχή και το γεγονός ότι ο μόλος σήμερα εμφανίζεται βυθισμένος αμέσως κάτω από την ίσαλο, είναι εύλογο να υποτεθεί ότι εάν υπήρχε στα Ελληνοιστικά χρόνια θα βρισκόταν κάποια μέτρα κάτω από την επιφάνεια. Συνεπώς, η κατασκευή θα πρέπει να χρονολογηθεί μετά το 365 για να εξυπηρετεί όντως ως λιμενικό έργο. Ένας σωρός με λίθους στο μέσον της αμμώδους παραλίας, μεταξύ των δύο λιμενοβραχιόνων, στο μέσον της αλλοτινής λιμενολεκάνης, ίσως αποτελεί φορτίο λίθων που βυθίστηκε κατά την κατασκευή του προσήνεμου λιμενοβραχίονα ή τη βάση για κάποια κατασκευή που δεν ολοκληρώθηκε. Σε κάθε περίπτωση οι εκτεταμένες λιμενικές κατασκευές δείχνουν τη σημαντική θέση της Κισάμου στη Ρωμαϊκή περίοδο αν όχι και προγενέστερα μιας και μια πρωιμότερη χρονολόγηση του ανυψωθέντος λιμενοβραχίονα δεν μπορεί να αποκλειστεί.

Εικ. 5. Εναέρια λήψη του Μαύρου Μόλου, στο ανυψωμένο ρωμαϊκό λιμάνι της Κισάμου. Οι μισοβυθισμένοι λίθοι σε σειρά στα δυτικά του, στο τέλος της περιοχής με τις λευκές ομπρέλες, είναι ο θεωρούμενος ως ελληνιστικός μόλος, ενώ ο σωρός των λίθων ανάμεσα στις μπλε ομπρέλες είναι πιθανόν φορτίο λίθων που προοριζόταν για τον Μαύρο Μόλο και βυθίστηκε ή βάση για κάποια κατασκευή στο μέσον της λιμενολεκάνης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως συνάγεται από τα παραπάνω, η έρευνα του 2013 στον κόλπο της Κισάμου και τις χερσονήσους Ροδωπού και Γραμβούσας απέδειξε την πυκνή ναυτική δραστηριότητα στη διάρκεια των Ρωμαϊκών και των Βυζαντινών χρόνων. Τα διάφορα ναυάγια που εντοπίστηκαν δείχνουν επίσης τις δύσκολες καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν και επικρατούν συχνά στην περιοχή. Ταυτόχρονα, τα αγκυροβόλια που καταγράφηκαν διαφωτίζουν ακόμα καλύτερα τους σταθμούς στους σημαντικούς ναυτικούς δρόμους μεταξύ δυτικής Κρήτης και Πελοποννήσου, Αιγαίου και Ιονίου Πελάγους. Επιπλέον, οι λιμενικές κατασκευές της Κισάμου και ο προστατευμένος όρμος στις Μένιες είναι ενδεικτικοί των ακμαίων οικισμών που συνδέονταν μαζί τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Beltrame C., Vittorio V. (2012), "Roman Ships Carrying Marble: Were These Vessels in Some Way Special?", Günsenin N. (ed.), *Between Continents, Proceedings of the 12th Symposium on Boat and Ship Archaeology Istanbul 2009*, 141-148.
- Beltrame C. Lazzarini L., Medaglia S., (2012), "Underwater Investigation on a Marble Cargo Wreck at Capo Bianco near Isola Di Capo Rizzuto, Crotona, Italy", *International Journal of Nautical Archaeology* 41 (1), 3-16.
- Ben R. (2011), "Lapis Transmarinus: Stone-Carrying Ships and the Maritime Distribution of Stone in the Roman Empire", Robinson D., Wilson A. (eds.), *Maritime Archaeology and Ancient Trade in the Mediterranean. Proceedings of the 2008 OCMA Conference, Madrid*, Oxford Centre for Maritime Archaeology Monographs vol. 7, Oxford, OCMA, 137-152.
- Blackman D. (1976), "Diktynnaion – Kisamos district, Crete", *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites* [<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0006%3Alpha%3Abeta%3A1%3Aentry+group%3D2%3Aentry%3Ddiktynnaion>] (επίσκεψη 3-7-2017).
- Foley B., Theodoulou T. (2015), "Return to Antikythera", «Βουτιά στα περασμένα» – Υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα 1976-2014, (6 Μαρτίου 2015), Αθήνα, Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων.
- Jantzen U., Welter G. (1951), "Das Diktynnaion", Matz F. (ed.), *Forschungen auf Kreta, 1942*, 106-117.
- Peacock D., Williams D. (1991), *Amphorae and the Roman Economy*, London-New York, Longman.
- Robinson H. (1959), *Pottery of the Roman Period, The Athenian Agora*, vol. V., New Jersey, ASCSA.
- Theodoulou T. (2015), "Overview of Underwater Archaeological Research with Advanced Technologies in Greece", Sarris A. (ed.), *Best Practices of Geoinformatic Technologies for the Mapping of Archaeolandscapes*, Oxford, Archaeopress Archaeology, 85-101.
- Wilson A. (2011), "Developments in Mediterranean Shipping and Maritime Trade from the Hellenistic Period to AD 1000", Robinson D., Wilson A. (eds.), *Maritime Archaeology and Ancient Trade in the Mediterranean*, Oxford Centre for Maritime Archaeology Monographs vol. 6, Oxford, OCMA, 33-59.
- Θεοδούλου Θ. (2013α), «Υποβρύχια και παράκτια αρχαιολογική έρευνα στην Κρήτη, κατά την τριετία 2011-2013. Πεπραγμένα του Γραφείου Εναλίων Αρχαιοτήτων Κρήτης», Καρανασάση Π., Τζιγκουνάκη Α., Τσιγωνάκη Χ. (επιμ.), *Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 3. Πρακτικά της 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο 5-8.12.2013*, τ. Α: *Εισηγήσεις φορέων – Ηράκλειο – Γενικά θέματα*, Ρέθυμνο, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 147-158.
- Θεοδούλου Θ. (2013β), «Υποβρύχια έρευνα στην περιοχή της Δυτικής Κρήτης και των Αντικυθήρων από την ΕΕΑ και το Αμερικάνικο Ωκεανογραφικό Ινστιτούτο Woods Hole», *ΑΔ 2013* (υπό έκδοση).
- Θεοδούλου Θ. (2016), «Ναυτικοί δρόμοι και σταθμοί στην ευρύτερη περιοχή της Κισάμου. Τα αποτελέσματα της έρευνας μέχρι σήμερα (2016)», *Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου για την Κίσαμο, Κίσαμος-Κολυμπάρι, 14-16 Οκτωβρίου 2016* (υπό έκδοση).
- Μπακιρτζής Χ. (2003), *Βυζαντινά Τσουκαλολάγινα*, Αθήνα, ΤΑΠΑ-ΥΠΠΟ.
- Σταματάκης Μ., Αθανασούλα Μ., Τσαμπουράκης Π. (2013), *Προκαταρκτική έκθεση σχετικά με τον προσδιορισμό των υποβρυχίων αποτελεσμάτων στην ανατολική Ζάκυνθο, Ιόνιο Πέλαγος, Ελλάδα, Αναφορά στο Αρχείο της ΕΕΑ με ημερ. 25-11-13.*
- Χατζηδάκη Ε. (1999), «Νομός Χανίων», *ΑΔ 54* (1999), 1017-1018.